

GENIUS LOCI

LASZLOVSZKY 60

edited by
Dóra Mérai
and

Ágnes Drosztnér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó

ARCHAEOLINGUA

Genius loci **Laszlovszky 60**

edited by

Dóra Mérai

and

**Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó**

Budapest 2018

The publication of this volume was generously funded by

CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

ISBN 978-615-5766-19-0

© by the Authors and Archaeolingua Foundation

2018

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13

www.archaeolingua.hu

Copy editing and language editing: the editors

Layout: Zsanett Kállai

Map: Viktor Lagutov, Zsuzsa Eszter Pető, Mária Vargha, István Gergő Farkas

Front cover design: Eszter Bence-Molnár

Table of contents

Tabula gratulatoria	v
Kiadói előszó	vi
Publisher's Preface	viii
Köszöntő	x
Salutation	xi

Boundaries, Frontier Zones / Határvonalak, határvidékek

ALEKS PLUSKOWSKI – ALEX BROWN – SEWERYN SZCZEPANSKI – ROWENA BANERJEA – DANIEL MAKOWIECKI What Does a Frontier Look Like? The Biocultural Dynamics of the Lower Vistula Borderland in the Middle Ages	2
STEPHEN POW The Mongol Empire's Northern Border: Re-evaluating the Surface Area of the Mongol Empire	8
IAN WOOD Two Roman Frontiers and Their Sub-Roman Afterlife	14

Crossing Borders / Határokon át

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT Gyulaírástól, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága	19
CRISTOPHER MIELKE A Queen's Crusading Connections: Yolanda of Courtenay, the Fifth Crusade, and the Military Orders	25
BÁRÁNY ATTILA Angol keresztes a magyar végeken: Robert de Champlayn	28
CRISTIAN GAȘPAR Trespassing Pigs, Sons of Whores, and Randy Dogs: Marginalia on a Medieval Document from Caransebeș/Karánsebes	32
VADAS ANDRÁS A kecskeméti marhahajtók megpróbáltatásai és egy végvár jóllakott őrsége	38
LÁSZLÓ KONTLER Borders and Crossings: A Jesuit Scientist in the Whirlwind of Enlightened Reform	41
PAUKOVICS GERGŐ Hajszá az örök fiatalságért. Dr. Voronoff és a dübörgő 20-as évek	45
PINKE ZSOLT – STEPHEN POW A Gangesz-deltából a globális porondra: történeti ökológiai szempontok a kolera kórokozó (<i>Vibrio cholerae</i>) elterjedési területének átalakulásához	50
MARCELL SEBŐK Tangible Cultural Heritage: The Early History of Blue Jeans	55

Inhabiting the Landscape / Élet a tájban

SÓFALVI ANDRÁS	
A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben	60
NIKOLINA ANTONIĆ	
The Hospitallers' Estate of Čičan and its Neighbors: Spatial Analysis Yields New Information	64
ÜNIGE BENCZE	
The Abbey of Meszes: New Insights on the Site Location	68
MÓGÁNÉ ARADI CSILLA – MOLNÁR ISTVÁN	
Kísérlet a bárdudvarnok-szentbenedeki premontrei prépostság környezeti rekonstrukciójára	72
BEATRIX ROMHÁNYI	
Monasteries along the Danube	77
PUSZTAI TAMÁS – P. FISCHL KLÁRA	
A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása	82
VIZI MÁRTA	
Komplex régészeti kutatás egy egykori dél-dunántúli mezőváros területén	89
BATIZI ZOLTÁN	
Fagyosasszony és Kammerhof	95
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS	
A középkori Kenderes településszerkezete	99
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához	103
ZATYKÓ CSILLA	
Eltűnt berzencei malmok	108
SZABÓ PÉTER	
Középkori cseh erdőgazdálkodás a choustníki uradalom erdőszámadásainak tükrében	113
ANDREA KISS	
Before and After the Great Heat and Drought of 1540: Multiannual Trends of Grape and Grain Harvest Dates in the Vienna Hospital Accounts	117
LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ	
“Kleine Fische, gute Fische” – But Sturgeon is Great	121
LYUBLYANOVICS KYRA	
Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában	126
JUDITH RASSON	
Mountains in the Lifeways and History of Northern Macedonia	138
JEREMY MIKECZ	
Crossing the Abyss: The Apurímac Canyon at the Time of the Spanish Invasion of Peru (1533)	142

Busy Places / Nyüzsgő terek

PETROVICS ISTVÁN	
Újabb adatok Pécs késő középkori történetéhez	147
URBÁN MÁTÉ	
Lokális búcsújáró helyek a késő középkori Nyugat-Dunántúlon	151
BALÁZS NAGY	
The Marketplace of Csütörtök – A Local Market in Fourteenth-Century Hungary	156
KATALIN SZENDE	
The Sopron Fish Market	159
GERHARD JARITZ	
The Craftsman's Voice and Words in Late Medieval Austrian Urban Space	165

TABLE OF CONTENTS

ANA MARIA GRUIA Healthcare in Cluj in the Sixteenth Century: Overlapping Professions	168
ANA MARINKOVIĆ John Capistran's Mantle and the Early Propaganda of Franciscan Observant Cults in Dubrovnik	171
SABINA MADGEARU Ceremonial Space in Front of Medieval Buda: An Illuminated Fifteenth-Century French Vision	175
VÉGH ANDRÁS Óbuda látképeken	177

Layers of the Past / A múlt rétegei

KODOLÁNYI JUDIT Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon	181
ROSTA SZABOLCS Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban	186
BOTÁR ISTVÁN Árpád-kori edényégető kemence Csíksomlyón	193
PETAR PARVANOV Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra	197
GYARMATI JÁNOS Kumpi Wasi. Textilműhely egy inka tartományi központban	201
ZSUZSANNA PAPP REED Post It: Notes from Thirteenth-Century St Albans	207
VALERY REES The Salt of Genius: Marsilio Ficino on Food, Spices, and Nutrition	213
ROSSINA KOSTOVA The Mother of God Monastery near Varna, Bulgaria: More about Missionary Monasteries in Bulgaria in the Ninth and Tenth Centuries	217
DANIEL ZIEMANN The Imperial Abbey of Corvey in the Ninth and Tenth Century: At the Crossroads of Power	221
VIRÁGOS GÁBOR Kartal vagy Cyko? Kísérlet egy középkori nemesi család történetének rekonstruálására	226
TÓTH BOGLÁRKA – BOTÁR ISTVÁN A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása	244
RÁCZ MIKLÓS Egy tiszazugi újkori négyosztatú ház – Dokumentálás és építéstörténet	248

Objects beneath Our Feet / Tárgyak a föld alól

LANGÓ PÉTER A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt	254
RÁCZ TIBOR – NAGY BALÁZS Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről	258
SZENDE LÁSZLÓ Lehetett-e hadijelvény a csajági kereszt?	267
NÓRA UJHELYI Thoughts about Medieval Book Fittings from the Castle of Visegrád	270
MÁRIA VARGHA – THOMAS KÜHTREIBER Treasures of the “Lower Ten Thousand”? Hoards of Iron Objects	273

TABLE OF CONTENTS

K. NÉMETH ANDRÁS „Sarlóját ez okért bőszen fegyverré köszörülte” Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről	280
MAXIM MORDOVIN A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok	285
TÜNDE KOMORI Ottomans in Pest in the Light of “Luxury” Ceramics: Four Cups from Kígyó Street	289
WICKER ERIKA A 17. századi rácszentpéteri kincslelet	294

Marking the Place / Helyek és jelek

CSERNUS SÁNDOR Keresztes családtörténet és kőbe vésett emlékezet	300
LŐVEI PÁL A pilisszántói keresztes kő legendája	305
MÉRAI DÓRA Sügérek a Nyárádmentén: Sigér Mátyás síremléke leporolva	311
VESZPRÉMY LÁSZLÓ A bambergi lovas szobra és Szent István	316
TAKÁCS MIKLÓS A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány	321
ANNELI RANDLA What and Whom Should We Remember? The Case of the Teutonic Order’s Church and Castle in Pöide, Livonia	325

Heritage Sites, Sacred Places / Örökségi helyszínek, szent helyek

ALEKSANDAR PANTIĆ The Ambiguity of Heritage Interpretation: A Late Roman Tomb in Brestovik, Serbia	330
GYÖRGY ENDRE SZÖNYI Rocamadour: Monastic Center, Pilgrimage Place, Art Historical Interest, World Heritage Site	335
KATEŘINA HORNÍČKOVÁ A Penitent Judas Iscariot: An Exemplum of Christian Morals on the Eve of Hussitism?	339
JAMES PLUMTREE Buddha, Lenin, and the Prophet Muhammad Approaching the Landscape and Cultural Heritage of Issyk-Ata	343
ROBERT SHARP The Thames Estuary: The Cultural Heritage and Memory of the Thames Estuary at Southend-on-Sea	349
ESZTER SPÄT Constructing Religio-Ritual Heritage: The New Shrine of Shekhsê Batê in Khetar, Northern Iraq	353
ZSUZSANNA RENNER Delhi, Old and New: Changing Cityscapes and the Cultural Heritage of India’s Capital City	357
FELD ISTVÁN Pseudovár vagy történeti rekonstrukció?	364
ILON GÁBOR A velemi régészeti témaparkról	371
WOLLÁK KATALIN Örökség alapú fejlesztés Kölkeden	374

TABLE OF CONTENTS

Places of Memory / Az emlékezet helyei

JÁNOS BAK	
Nádor 20 Capriccio	380
SZENTPÉTERI JÓZSEF	
Pilistől Tételig. Elektronikus levélféle a 60 esztendő's Laszlovszky Józsefnek	382
RICHARD HODGES	
Scarlino in the 1980s, Forty Years On	386
KLANICZAY GÁBOR	
Egy hozzászólás Kremsben	390

Gyulafirátót, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT*

A Veszprémhez közeli Gyulafirátóton még a gyakorlott kirándulóknak sem könnyű elsőre megtalálni az egykori premontrei prépostság romjait (1. kép). Pedig a falu közepén fekszik, a helység legnevezetesebb műemléke, és egyes részei olyan magasságig állnak, hogy azt legrangosabb középkori emlékeink, mint a székesfehérvári királyi bazilika vagy a somogyvári bencés apátság is megirigyelhetnék. A település mélyén rejtőző rom impozáns magassága ellenére is elbújik a házak rengetegében, és ha odatalálunk is, a rom környezetét nem minden szempontból találjuk ideálisnak. Volt idő, amikor tyúkok káráltak a monostor romjai között; ma már szerencsére gondozottabb a terep (legalábbis amikor e sorok írója arra járt), de az emlék rangjához még mindig méltatlan a környezet. Magánházak gyűrűjébe zártan a meglévő maradványok sem tudnak kibontakozni, szabad tér híján pedig az elpusztult részletek sem érzékel(tet)hetők, sőt nem is igen kutathatók.

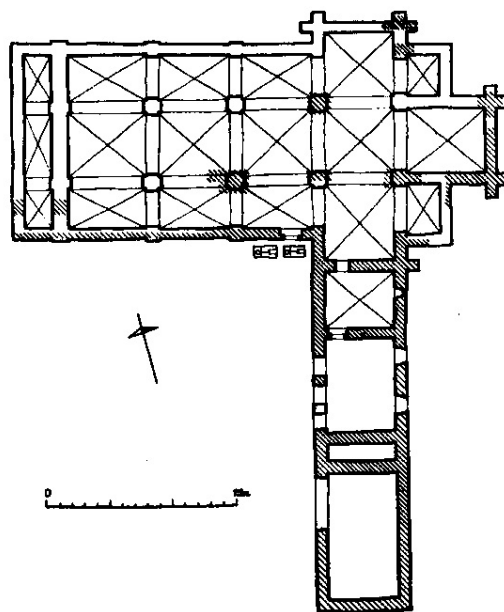
Ez azért is problematikus, mert az emlék jelentőségéhez képest alig volt kutatva. Az egyik első híradást Rómer Flórisnak köszönhetjük, aki a Bakony leírásában megemlékezett a romokról is.¹ Békefi Remig is kitért a prépostságra, de a romok nem keltették fel az érdeklődését.² Az első lépéseket a Gerevich Tibor által újjászervezett Műemlékek Országos Bizottsága tette, amikor 1938-ban az omladozó falakon állagmegóvást végzett. A kolostorszárny egy gazda istállója és szérűje volt, melynek falaiból a legnagyobb meglepetésre ekkor került elő egy ép ikerablak.³ Az első és mindmáig utolsó komolyabb kutatást Pámer Nóra végezte 1964-ben, távolról sem ideális körülmények között. Bármily korlátozott volt is az ásatás, érdemi információkat szolgáltatott, s mindmáig ez képezi tudásunk alapját. Kár, hogy ennek publikációja igen visszafogott: az inkább

rövid jelentésnek tekinthető tanulmányhoz csak összefoglaló alaprajzot mellékel a szerző (2. kép), amelyen még a kutatóárkok és szelvények sincsenek feltüntetve, nem beszélve a rétegviszonyok-

► 1. kép. A gyulafirátóti premontrei prépostság összképe (fotó: Szakács B. Zs., 2015)

ról, padlószintekről és egyéb részletekről.⁴ A kö-

► 2. kép. A gyulafirátóti prépostság rekonstruált alaprajza (Pámer Nóra, „A gyulafirátóti középkori premontrei monostor feltárása,” *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1967): 240.)

* Művészettörténet Tanszék, Pázmány Péter Katolikus Egyetem; Középkortudományi Tanszék, Közép-európai Egyetem (Central European University), Budapest

zölt fotók⁵ és egyéb értesülések alapján⁶ az is világos, hogy a bemutatott rekonstruált alaprajz is hiányos. A kutatás jelenlegi körülményei között meg kell elégednünk a publikált információkkal, de egy alaposabb elemzéshez szükség lesz a jelenleg hozzáférhetetlen dokumentációkra is.

Az eddig közölt adatok alapján elmondható, hogy a prépostsági templom eredetileg háromhajós épület volt, kereszthajóval. A főhajó ma is álló egyenesen záródó szentélye egy szentélynégyyszögből nyílik. A kereszthajó egy-egy mellékszentélye is egyenes záródású. A kereszthajó déli falán a sarkokban megmaradt egy-egy háromnegyedoszlop fejezettel, fölötte bordaíndítás nyomával. A fal közepén a kolostorszárny emeletére nyíló ajtó nyoma. A hosszház három boltszakaszból állhatott; két négyezeti és az egyik hosszházpillér alapozását megtalálták. A veszprémi várfalból kibontott kövekből Bodó Balázs és Rostás Tibor nyolcszögű, háromnegyedoszlopokkal bővített (a jákiakkal rokon) pilléreket rekonstruált, melyek feltehetően Gyulafirátótról származnak.⁷ A főszentély és az északi kereszthajó sarkain egymásra merőleges támpilléreket alkalmaztak, ami arra utal, hogy legalább a keleti rész boltozva volt (de nem zárható ki, hogy a hosszház is). A déli mellék hajó keleti végében ajtó nyílt a kolostor felé, előtte két sírt találtak. A templom nyugati részén egy keskenyebb boltszakaszt tártak fel, amelyet előcsarnokként határoztak meg. Toronynak, karzatnak nincs nyoma.

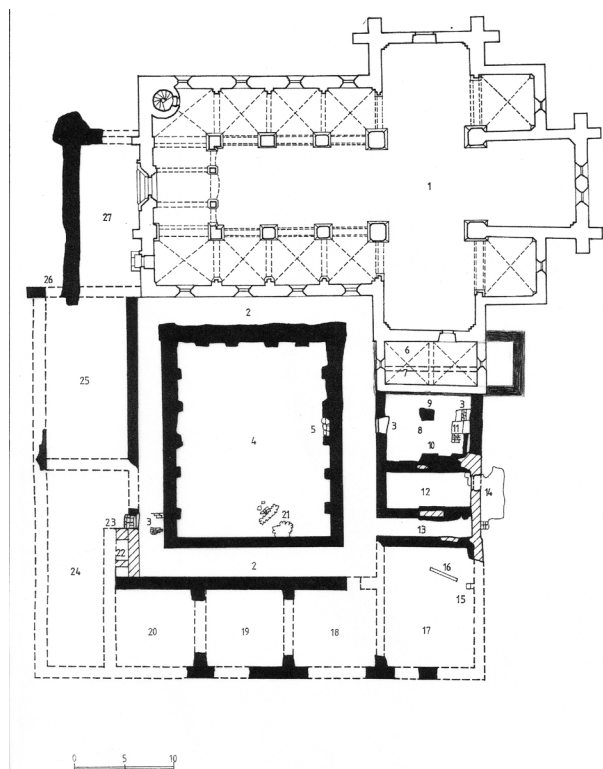
A kereszthajó déli oldalához kolostorszárny kapcsolódott, melynek keresztboltozatos, keleti ablakkal megvilágított első helyisége (sekrestye) és káptalanterme (csúcsíves ikerablakokkal, lapos lábazatú, ornamentális díszű oszloppal) jobban megmaradt, ezt egy további keskeny és egy nagyobb (bár kevésbé feltárható) helyiség követte. Kerengőfolyosót nem találtak a kutatás során.

Az épületet a fennmaradt kőfaragványok alapján viszonylag megnyugtatóan lehet keltezni a 13. század második negyedére. Az *in situ* található két háromnegyedoszlop fejezete és az ikeroszlop mellett jogos a feltételezés, hogy a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum kőtárában őrzött, a veszprémi várfalakból kibontott, hasonló díszű kőfaragványok is ehhez az emlékhöz köthetők.⁸ Ezek összevágának a történeti adatokkal is: a Szűz Máriának szentelt kolostor alapítóját egy 1239/40-re datált oklevél⁹ alapján a Rátót nembéli Mátyásban

kereshetjük, aki IV. Béla közeli híve, 1238–40 közt váci püspök, 1239 novemberétől a muhi csatában lelt haláláig esztergomi érsek volt.¹⁰ A prépostság szerepel a *Vetus Registrum* néven ismert premontrei kolostorjegyzékben is (1264–1270).¹¹

Noha az emlék feltétlenül megérdemelné egy, a fentieknél sokkal alaposabb bemutatást, a jelen keretek között inkább arra a problémára szeretnék összpontosítani, amelyet a Közép-európai Egyetem és a drezdai FOVOG közös kutatási projektjéhez illeszkedően Laszlovszky József felkérésére már korábban érintettem egy előadásomban, ti., hogy miként rekonstruálható az ismeretek átadása a középkori monasztikus hálózatokban.¹² Arra ugyanis az eddigi kutatás is egyértelműen rámutatott, hogy a gyulafirátóti premontrei templom alaprajza egyáltalán nem kapcsolódik a többi korabeli premontrei monostoréhoz. Igaz, a premontrieknél nem is mutathatók ki egyértelmű rendi építészeti törekvések, de bizonyos tendenciák, mint pl. a szentélyfej hármas tagolására való törekvés, meglehetősen általánosnak mondható.¹³

Ezzel szemben a gyulafehérvári alaprajz közeli rokonságot árul el a ciszterci rend építészeti hagyományával. Csakugyan, ha Pámer Nóra nyomán a rekonstruált gyulafirátóti alaprajz mellé tesszük a bélapátfalvi ciszterci kolostorét (3. kép), megdöbbentő hasonlóságot fogunk tapasztalni. Teljesen azonos a szentélyfej kialakítása (még a támpillérek is ugyanott vannak, illetve hiányoznak). Mindkét épület háromszakaszos hosszházzal rendelkezett. A ciszterciekre jellemző bejárat a kerengőből a déli mellék hajó keleti részén megvan a rátóti templom is (bár úgy tűnik, a kereszthajó szomszédos falán a Bélapátfalván és Szentgotthárdon is megőrződött falazott polcnak itt nincs nyoma). Még a nyugati oldalon is van hasonlóság. Ugyan Bélapátfalván bizonytalan az előcsarnok kialakítása, minden jel arra vall, hogy valami efféle terveztek, bár az aszimmetrikusan csak a középső és a déli szakasz elé nyúlt.¹⁴ Előcsarnok meglétére Gyulafirátóton is vannak nyomok, noha az alaprajz és a fotó nem egyezik; úgy tűnik, a rekonstrukciós rajz szimmetriája csak feltételezés, és még az sem zárható ki, hogy a bélapátfalvihoz hasonlóan nem terjedt ki az egész homlokzatra. Ezek a részletek azért lehetnek fontosak, mert a Bélapátfalvához hasonló lengyel kolostorok esetében (Koprzywnica, Wąchock, Sulejów) ezek különböznek.¹⁵

► 3. kép. A bélapátfalvi ciszterci kolostor alaprajza (Valter Ilona, „Kisebbségi régészeti kutatás a bélapátfalvi volt ciszterci apátság temploma mellett,” *Műemlékvédelem* 49 (2005): 339.)

Gyulaafirátót és Bélapátfalva hasonlósága eléggé meglepő. Jóllehet nagyjából egykorúak (az utóbbit 1232-ben alapították, és feltételezik, hogy a tatárjárás törést hozott az építésmenetébe), földrajzilag meglehetősen távol esnek egymástól. Az alapítók közt sem mutatható ki kapcsolat. Az egyik a Rátót, a másik a Bél nemzetséghez tartozott, bár sajátos módon mindkettőt a család püspöki rangú tagja alapította, akik így akár ismerhették is egymást. Ugyanakkor a kőfaragványok különbsége kizárja, hogy azonos vagy egymással közvetlen kapcsolatban álló műhely dolgozott volna rajtuk. A két monostorépület kapcsolatát tehát nem az építők szintjén lehet megragadni. Ha a gyulaafirátói templomban csak a ciszterci rendi hagyományok tükröződését látjuk, akkor erre a sokkal közelebbi zirci kolostorból is méríthettek ihletet. Igaz, a hasonlóság itt már visszafogottabb.

Röviden érdemes azt a kérdést is érinteni, mennyire számolhatunk állandó ciszterci építészeti hagyományokkal. Az a merev képlet, amelyet a korábbi kutatás kialakított, az utóbbi évtizedekben bomlani látszik. Azt tapasztaljuk, hogy a renden belül nagyobb a változatosság,

mint azt korábban feltételezték, aminek az építésszervezet rekonstrukciójára nézve is lehetnek következményei.¹⁶ Így egyes régiókban jellemző a félköríves szentélyzáródás is, amely Kelet-Közép-Európában megjelenik bizonyos lengyel és magyar emlékeken (Borsmonostor, Szentgottárd).¹⁷ Másfelől a szentbernátinak mondott klasszikus ciszterci alaprajz kombinálódhat a poligonális szentélyzáródással is, mint az erdélyi Kercen.¹⁸ Az ehhez az emlékhöz kapcsolódó erdélyi emlékek köre azonban messze túllépi a rendi, sőt a királyhoz kötődő kereteket is, és bele kell törődnünk, hogy a rajtuk dolgozó műhelyek nem rendi indíttatásúak voltak.¹⁹

A rendi építőiskolák elképzelését a kutatás különben is már évtizedek óta túlhaladta.²⁰ Ennek legszebb példája a bencés rend. Hogy mennyire nem érdemes az alaprajzi elrendezésből a rendi hovatartozásra következtetni, arra idézhetjük Takács Miklós kutatását, amelyből az derül ki, hogy a 11. századi ortodox monostorokat adott esetben nyugati építőmester is tervezhette, míg egyes bencés kolostorok bizánci mintát követtek.²¹ Kétségtelen, hogy az egyetlen építészettörténetileg megfogható ortodox kolostor, a visegrádi, nem a bizánci, hanem a nyugati háromszentélyes hosszhasas templomtípust követi, míg az olyan bencés kolostorok, mint Zselicszentjakab, Szekszárd vagy Feldebrő jobban összeegyeztethetők a közép-bizánci ízléssel, ha némelyiknek a legközelebbi analógiája Itáliában keresendő is.²² De még a klasztrikus háromhajós, három félköríves apszissal záródó épületek esetében is, amelyeket gyakran a „bencés templomtípus” képviselőinek tart a kutatás, a történeti valóság sokkal árnyaltabb elemzést kíván.²³

Mindez a 13. században még összetettebb képet mutat. Erre talán a legjobb példa Pannonhalma, a legősibb hazai bencés monostor. Ennek Uros apát alatti újjáépítését, amelyet az 1224-es felszentelés zárhatott le, Levárdy Ferenc még ciszterci építkezésekkel hozta kapcsolatba.²⁴ Erről az újabb kutatás lemondott.²⁵ Ugyanakkor a kérdést érdemes árnyaltabban újra feltenni: bár az egyenes szentélyzáródás önmagában nemcsak ciszterci sajátosság, az, hogy a keleti homokzat ablakkiosztása is a ciszterci hagyományokat követi (4. kép), már elgondolkodtató. A mellékszentélyek is egyenesen záródnak, bár a kereszthajó hiányzik (nyilván azért, mert a hosszhasfalakban máig fennál-

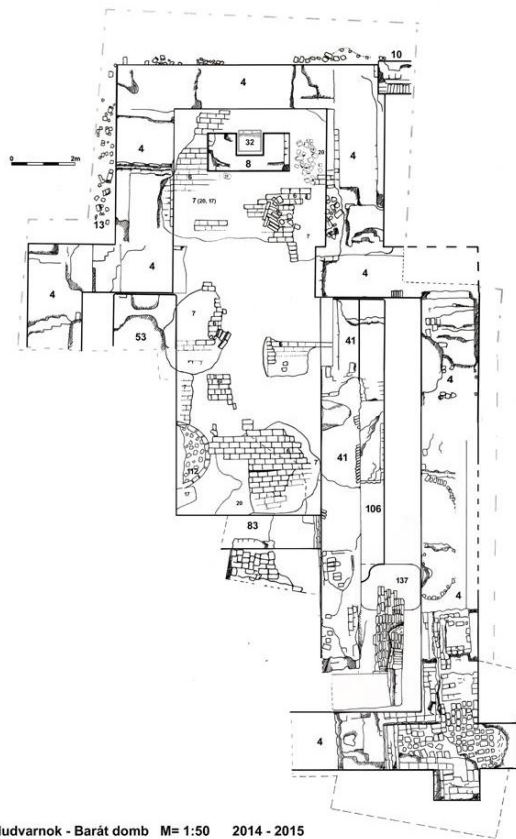

► 4. kép. A pannonhalmi bencés apátsági templom keleti homlokzata (fotó: Szakács B. Zs., 2009)

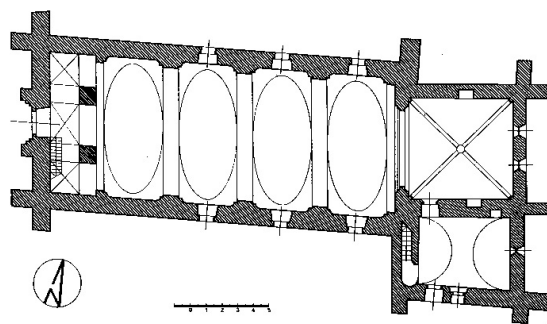
ló korábbi templomban sem volt). Ugyanakkor van egy nagyon fontos különbség: Pannonhalmán a négyzetes szentély alatt háromhajós csarnok-kripta húzódik, ami elképzelhetetlen egy ciszterci templomban. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Uros apát éppen ezekben az években milyen szívós küzdelmet folytatott a dinamikus fejlődő hazai ciszterciekkel, legfőbb érvül az ősi alapítást szegezve ellenük, akkor érthető, hogy miért kombinálta a ciszterciekkel közös építészeti modernséget az archaikus jellegű kriptá felújításával vagy esetleg újonnan létesítésével.²⁶

Pannonhalmi tanulsága akár Gyulaafirátótra is alkalmazható. Az ország egyik legelőkelőbb egyházi méltóságának alapítása nyilván tudatosan vette át a ciszterciek akkoriban modern építészeti megoldásait. Ez azonban nem vonatkozott az építőműhelyre, hiszen a kőfaragványoknak nincsenek ciszterci vonatkozásaik. Az átvétel az építészeti koncepcióra korlátozódott, amely mögött a megrendelő és a premontrei rend állhatott.

árdudvarnok - Barát domb M= 1:50 2014 - 2015

► 5. kép. A kaposfői (bárdudvarnoki) premontrei prépostsági templom feltárt szentélyfeje (M. Aradi Csilla és Molnár István, „A bárdudvarnoki premontrei prépostság területén 2015-ben végzett régészeti feltárás,” *Archaeologia – Altum Castrum*, 2016, 3, <http://archeologia.hu/content/archeologia/383/aradi-molnar-bardudvarnok-2.pdf>)

► 6. kép. A mórachidai premontrei prépostsági templom alaprajza (Valter Ilona, *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* (Eisenstadt: Roetzer, 1985), 74.)

Ezek szerint ők valamilyen módon hozzáfértek a ciszterci apátságokban felhalmozott építészeti tapasztalathoz.

Hogy ez a premontreieknél nem volt egyedi eset, arra talán a mai Bárdudvarnokhoz tartozó, frissen feltárt kaposfői prépostság négyzetes szentélye is példa lehet (5. kép), amely esetleg a Pannonhalmához hasonló részleges átvétel esete.²⁷

Ez az 1252-ben alapított intézmény alig valamivel későbbi Gyulafirátótnál és majdnem egykorú a móríchidai premontrei prépostsággal.²⁸ Ez utóbbi, Pok nembeli Móríc (szintén IV. Béla egyik közeli híve) által alapított egyhajós, négyzetes szentélyű templom (6. kép) viszont közelebb áll a koldulórendek építészeti törekvéseihez (ha a nyugati toronypár által itt is, ahogy Kaposfőn is, a mintaképektől távolságot is tart). Így Móríchida esetében már a koldulórendek tatárjárás után felívelő népszerűségével számolhatunk.

Úgy tűnik tehát, hogy Gyulafirátót, Móríchida és még több premontrei prépostság igen beszédes példája annak, hogyan válnak átjárhatóvá a rendi építészeti hagyományok, és kis szerencsével talán az is felfejthető, hogy ez milyen történeti tanulságokat hozhat számunkra.

Jegyzetek

- Rómer Flóris, *A Bakony* (Győr: Sauervein, 1860, reprint: Budapest: Európa, 1990), 138–140.
- Békefi Remig, *A Balaton környékének egyházai és városai a középkorban* (Budapest: [K. n.], 1907, reprint: Historiantik, 2009), 223., ld. még: 80.
- Lux Géza, „A gyulafirátóti premontrei kolostor maradványai,” *Építészet* 1 (1941): 31.
- Pámer Nóra, „A gyulafirátóti középkori premontrei monostor feltárása,” *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1967): 239–246. Vö. Pámer Nóra, „Gyulafirátót, premontrei kolostorom,” *Régészeti Füzetek* 18 (1965): 68.
- Pámer, „A gyulafirátóti premontrei kolostor.” A 9. képen látható az előcsarnokhoz tompaszögben csatlakozó fal, mely az alaprajzról hiányzik.
- Ld. Éri István, szerk., *Veszprém megye régészeti topográfiaja. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiaja* 2. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 94. 20/3, ahol Pámer Nóra szóbeli közlésére hivatkozva említik, hogy a templom északi oldalához is épületszárny csatlakozott.
- Rostás Tibor, „A kantonált pillér megjelenése Közép-Európában,” *Műemlékvédelem* 51 (2007): 337–342., kül. 340–341.
- Ld. Rostás Tibor, „Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszer,” *Műemlékvédelmi Szemle* 10 (2000): 5–52., kül. 18–20., 29., 36. és uő: „Eine kleine Drachologie. Die Ornamentik der Tisnover Porta Coeli und Ungarn,” *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 60 (2006): 349–366., kül. 361., 364. és Abb. 426.
- Sörös Pongrácz, *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története VIII.* (Budapest: Stephaneum, 1903), 285.
- Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1900–1901, reprint: Budapest: Nap, 1995), III. 3.; uő: „A sajómezei csatában elesett esztergomi érsek nemzetsége,” *Turul* 23 (1905): 86.; Zsoldos Attila, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* (Budapest: Historia és MTA Történettudományi Intézete, 2011), 81., 96. és 329.
- Körmendi Tamás, „A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól,” *Történelmi Szemle* 43 (2001): 61–72., kül. 71. Ld. még Oszvald Ferenc, „Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történe-

- téhez,” *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957): 231–254., kül. 248.; F. Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalánok a középkori Magyarországon* (Budapest: Pytheas, 2000), 54. és ennek CD változatát: Laszlovsky József, Romhányi Beatrix és Szakács Béla Zsolt, szerk., *Kolostorok és társaskáptalánok a középkori Magyarországon* (Budapest: Arcanum, 2008).
- Szakács Béla Zsolt, „The Transfer of Architectural Ideas in Medieval Hungarian Monasteries,” elhangzott: Budapest, Közép-európai Egyetem, *Communication and Knowledge Transfer in Medieval Monastic Networks – Knowledge Transfer: Forms and Material Evidence*, II. International Workshop of the CEU and FOVOG (Dresden) Project, 2015. december 1.
  - Vö. Mezey Alice, „Die Prämonstratenser im mittelalterlichen Königreich Ungarn,” in *Netzwerk des Glaubens* (Brandenburg: Domstift Brandenburg, 2003), 118–126.; Aradi Csilla, „Premontrei prépostságok a középkori Magyarországon, különös tekintettel a Kaposfői Szent Benedek prépostságra,” *A Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei* 3 (2014): 199–210.
  - Bélapátfalvához alapvető: Valter Ilona, „A bélapátfalvi monostor feltárási munkálatai 1964-ben,” *A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 6 (1966): 199–226.; uő, „Die archäologische Erschließung des Zisterzienserklösters von Bélapátfalva,” *Acta Archaeologica* 33 (1981): 179–200.; uő: „Kisebberégészeti kutatás a bélapátfalvi volt ciszterci apátság temploma mellett,” *Műemlékvédelem* 49 (2005): 336–342.; továbbá Bozóki Lajos, „Előzetes beszámoló a bélapátfalvi templom keleti homlokzatának falkutatásáról,” *Műemlékvédelem* 49 (2005): 99–102.; az előcsarnokhoz különösen: Bozóki Lajos, „Gondolatok a bélapátfalvai apátsági templom homlokzati díszítése kapcsán,” *Műemlékvédelem* 52 (2008): 163–170.
  - Zygmunt Świechowski, *Architektura romańska w Polsce* (Warszawa: DiG, 2000), 103–107., 273–278. és 240–244.
  - Matthias Untermann, *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser* (München–Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2001).
  - A kérdéshez ld. Szakács Béla Zsolt, „Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz,” in *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. Guitman Barnabás (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009), 146–161.
  - Entz Géza, „A kerici cisztercita építőműhely,” *Művészettörténeti Értesítő* 12 (1963): 121–147.
  - Marosi Ernő, „A kerici ciszterci apátság és műhelye,” in *A Mezőség és Beszterce-vidék középkori templomai*, szerk. Kollár Tibor (megjelenés előtt).
  - Marosi Ernő, „Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon,” in *Mons Sacer 996–1996. Pannonthalma 1000 éve*, szerk. Takács Imre (Pannonthalma: Pannonthalmi Bencés Főapátság, 1996), I. 131–142.
  - Takács Miklós, „A magyarországi 11. századi ortodox monostortemplomok térszerkezete,” in *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*, szerk. Olajos Terézia (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2014), 295–323.
  - Szakács Béla Zsolt, „Hungary, Byzantium, Italy: Architectural Connections in the 11th Century,” in *Romanesque and the Mediterranean*, szerk. Rosa Maria Bacile és John McNeill (London: British Archaeological Association, 2015), 193–204.; és uő: „Bizánc peremén: rendi hovatarozás és térelrendezés korai monasztikus építészetünkben,” in *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl*, szerk. Bojtos Anita (Piliscsaba–Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Ifjúsági Koordinációs Egyesület, 2015), 166–179.
  - Szakács Béla Zsolt, „Állandó alaprajzok - változó vélemények? Megjegyzések a 'bencés templomtípus' magyarországi pályafutásához,” in *Maradandóság és vál-*

tozás, szerk. Bodnár Szilvia et al. (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Képző- és Iparművészeti Lektorátus, 2004), 25–37.

- ²⁴ Levárdy Ferenc, „Pannonhalma építéstörténete I–IV,” *Művészettörténeti Értesítő* 8 (1959): 27–43., 101–129. és 220–231. és 11 (1962): 1–23., kül. II. 111–112., itáliai és délnémet ciszerci előképek feltételezésével.

- ²⁵ Takács Imre, „Pannonhalma újjáépítése a 13. században,” in *Mons Sacer 996–1996*, I. 170–236., kül. 222–223. és uő, „Die Erneuerung der Abteikirche von Pannonhalma im 13. Jahrhundert,” *Acta Historiae Artium* 38 (1996): 31–65., kül. 50.

- ²⁶ Szakács Béla Zsolt, „The Reconstruction of Pannonhalma: Archaism in 13th-Century Hungary,” in *Romanesque and the Past*, szerk. John McNeill and Richard Plant (London: British Archaeological Association, 2013), 171–180.; és uő: „Két altemplom – Pannonhalma és Tihany,” in *Als ich can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa* 80.

születésnapjára, szerk. Gaylhoffer-Kovács Gábor és Székely Miklós (Budapest: CentrArt, 2013), 14–23.

- ²⁷ M. Aradi Csilla és Molnár István, „Premontrei prépostság feltárása Bárdudvarnokon,” in *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete*, szerk. Szóllósy Csilla és Pokrovenszki Krisztián (Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2015), 241–251.; uők, „A bárdudvarnoki premontrei prépostság területén 2015-ben végzett régészeti feltárás,” *Archaeologia – Altum Castrum*, 2016, letöltve: 2018.08.30, <http://archeologia.hu/content/archeologia/383/aradi-molnar-bardudvarnok-2.pdf>.

- ²⁸ Valter Ilona, *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* (Eisenstadt: Roetzer, 1985), 74–75.; G. László Judit, „Árpás – premontrei apátsági templom,” *Régészeti Füzetek* 46/1992 (1994): 80.; László Judit és Galavics Géza, *Árpás-Mórichida: Szent Jakab apostol plébániatemplom. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 663* (Budapest: TKM Egyesület, 2000).